

HITZ-ELKARTE SINTETIKOEN ARGUMENTUAK ETA GERTAERAK

Miren AZKARATE

0. SARRERA GISA

Beste arlo askotan bezala, lexikologiaren arloan ere ikerlan ugari ezagutu ditu euskarak azken urteetan. Azkuek (1923-25) landu zituenetik, hirurogei bat urtean ez dugu berrikuntza handiegirik aurkituko euskal gramatiketan hitz berriak sortzeko euskarak hain bereak dituen hitz-elkarketa eta eratorbideaz. Izatekotan ere, Lafittek (1944) atzizkien sailkapenean egindako ekarpenen bat azpimarratuko genuke.

80. hamarkadan, ordea, Euskaltzaindiaren LEF Batzordeak lan xehe eta neketsuari ekin zion hitz elkartuak sailkatu, mota bakoitzaren nondik norakoak aztertu, eta erator-atzizkiekin ere beste horrenbeste eginaz. Hitz elkarketari buruzko lanak dira argitaratu direnak¹; erator-atzizkiez landutako txostenak liburu gisa argitaratu ez, baina ikertzaile bati baino gehiagori lan haiek bide eman zioten, gaurko hizkuntzalaritza teorikoak baliatzen dituen azterbideak aplikatuaz, ikerlan teorikoa egiteko², batetik, eta, horri esker, hainbat

¹ *Eguzki-lore* motako elkarteen lanen argitalpena ia prest dago.

² Ikus, besteak beste, Artiagoitia, X. (1995): “-gari atzizkiaren izaera bikoitzaz. Zergatik den *maitagarria* bezain *mingarria*”, ASJU XXIX-2, 355-405; Gràcia, L., Cabré, T., Varela, S., Azkarate, M. (arg) (2000): *Configuración morfológica y estructura argumental: léxico y diccionario*. Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua; Perez Gaztelu E., Zabala I., Gràcia L. (arg) (2004): *Las fronteras de la composición en lenguas románicas y en vasco*. Universidad de Deusto.

atzizkiren erabilera zuzena argitzeko, bestetik. Zer esanik ez, azken urteetan sortutako hainbat hitz eratorriren zuzentasunaz erabakiak hartu ahal izateko erabakigarriak izan dira azterketa hauek.

Ezin uka oraindik ere lan handia dugula, eskerge ere esango nuke, hitz berriak sortzeko ditugun baliabideak –hitz-elkarketa eta eratorbidea– hizkuntzalaritza teorikoaren, eta zehazkiago “morfologia deribazionalaren” argitan aztertzen. Beste hitz batzuetan esanda, argumentu-egitura, theta-rolak, ‘herentzia’, egitura lexiko kontzeptuala, aditzen aspektu lexikoa, esanahiaren araberrako aditz motak... kontuan harturik atzizkiak eta hitz elkartuak iker-tzen.

Azterkizun horren zati txiki bat hartu nahi dut gaur: hitz elkartu sintetikoena. Izan ere, artikulu mordoska aurki dezakegu aditz batetik izena edo izenondoa eratorrtzean, aditz horren argumentu-egiturari zer gertatzen zaion aztertuz³. Hitz eratorrietan, argumentuak gauza daitezke atzizkien bidez. Gerta daiteke, esaterako, argumentuetako bat hitz eratorriak berak irenstea, atzizki baten bidez:

- [Egilea, Gaia] argumentu-egitura⁴ duen *erre* aditzari *-tzaile* eranstean sortzen den izenak, *erretzaile*-k, Egilea argumentua irenste du
- [Egilea, Gaia] argumentu-egitura duen aditz horri *-ki* eranstean, ostera, *erreaki* izenak Gaia irenste du ‘erre dena’ adierazten baitu

Nolanahi ere, adizetik sortutako hitz eratorriek nolako argumentu-egitura zuten aztertzen hasi aurretik kezkatu ziren hizkuntzalariak argumentu-egituraz eta hitz elkarketaz. Bi galderaren erantzuna aurkitzen saiatzen ziren:

- $\{[I] + \{[aditzoina + -atzizkia]\}_i\}$ egiturako izen elkartuetan, zein paper tematiko izaten du izen osagaiak (nahiago bada, buru ez den osagaiak?)
- zer gertatzen zaio buru den osagai horretako aditzaren argumentu-egiturari? Nola ‘asetzen’ du aditz horrek bere argumentu egitura?

Arreta berezia eskaini diote hizkuntzalariek hitz elkartu *sintetikoei*, adizetik eratorritako izena edo izenondoa buru dutenei (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987); behin baino gehiagotan, bate-ra aztertuz hitz eratorrietan (*idazle*) eta horiekin osaturiko elkartuetan

³ Bizpahiru aipatzeko, Varela, S. (1990a): *Fundamentos de Morfología*. Madrid: Síntesis; Piera C., Varela S. (1999): “Relaciones entre Morfología y Sintaxis”, I. Bosque & V. Demonte (arg.), *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*. Madrid: Espasa, 4367-4422; Haspelmath, M. (2002): *Understanding Morphology*. London: Arnold

⁴ Ikus Spencer (1991) edo Artiagoitia (2000)

(*nobela-idazle*) zer gertatzen den (Booij 1988, Varela 1990b, Levin eta Rappaport 1988).

Hizkuntzalari hauen proposamenak labur bilduaz:

- subjektu argumentua (edo kanpo-argumentua) ezin da hitz elkartuaren barruan ase (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987). Kontrako adibideak eman ditu, ordea, Kiefer-ek (1992) hungarieraz.
- X_i kategoria lexikoaren subjektu ez diren argumentu guztiak, X_i -en lehen mailako proiektzioaren barruan ase behar dira (Selkirk 1982).
- DiSciullo eta Williams-ek (1987), ostera, diote buru ez den osagaiak ase dezakeela buruaren argumentuetako bat, baina ez duela hala behar nahitaez.
- V+N egituretan ez da adostasunik egon hizkuntzalarien artean: Selkirk-en (1982) ustez, buru den izenak ez du asetzen aditzaren argumentu-egitura; Lieber-ek (1983), berriz, horrelako egituretan, aditzak bere barne-argumentuak 'lotu' behar dituela dio; bestela, eskuineko izena, aditzaren argumentu semantikotzat (lokatiboa, modua, baliabidea... adierazten duen argumentutzat) hartu beharko da.
- Buruak barne-argumentu bat baino gehiago hartzen duenean, hierarkian 'beheren' dagoena egongo da hitz elkartuaren barruan, eta 'goren' dagoena kanpoan (Grimshaw 1990).

Euskaltzaindiaren (1991) sailkapenari jarraikiz, 'Egile-elkarte sintetikoak' aztertu ondoren (Azkarate 1995), interesgarri iruditu zait 'Ekintza-elkarte sintetiko'ei ekitea, zehazkiago esanda, Euskaltzaindiaren lanean 'Ekintza-elkarte osatu' deitzen zaienei:

${}_1[[I] + {}_1[\text{aditzoia} + \text{-tze, -era, -keta, -pen, -kunde/kuntza/dura, -tza}]_1]$
egiturako izen elkartuei, alegia.

1. 'GERTAERA' ETA 'ONDORIO' IZENAK

Goraxeago aipatu ditudan bi galderez gain⁵, badute egitura hauek (-tze, -era, -keta edo -pen atzizkidun burua duten hitz-elkartee) beste zailtasun bat

⁵ Buru ez den osagaiak zein rol tematiko hartzen duen, eta buru den osagaiko aditzaren argumentu-egitura nola asetzen den.

ere: buru den osagaia gertaera edo ondorio-izen izatetik datorkiona, gertaera eta ondorio-izenen azterketa, gai benetan korapilatsua baita.

Hasteko, euskal gramatikariek berek modu desberdinean sailkatu dituzte atzizki hauek:

- Azkuek (1923-25) batetik “derivativos operativos” sailean ematen ditu *-era* eta *-keta*; “derivativos nominales efectos” sailean, *-ada* eta *-dura*; izen abstraktuak sortzen dituzten atzizkien artean sartzen ditu *-men* eta *-kuntza*.
- Lafittek (1944) bi sailetan banatzen ditu atzizki hauek: ‘ekintza’ edo ‘gertaera’ adierazten dutenak (‘action’ dio berak): *-keta*, *-kunde*, *-kuntza*, *-men/-mendul/-pen*, *-te*, *-tza* eta *-tze*; ‘ondorioa’ adierazten dutenak, berriz, *-men/-mendul/-pen*, eta *-dura*.
- Hualdek (Hualde eta Ortiz de Urbina, (2003)) atal bakarrean bildu ditu guztiak, ‘ekintza’ edo ‘ondorioa’ (‘action’ or ‘result’) adieraz dezaketen atzizkien atalean hain zuzen ere. Batzuek gehien bat ‘ekintza’ adierazten omen dute (*-pen*, *-keta* edo *-mendu-k*); beste batzuek, batik bat ‘ondorioa’ (*-dura*), baina bereizketa ez omen da zorrotza.

Kanpoko hizkuntzalariengana jotzen badugu argi bila, hainbat autorek (Fabb-ek (1984), Higginbotham-ek (1985) edo Sproat-ek (1985)) proposatu zuten aditzek, kanpo eta barne-argumentuei loturiko theta-rol ez gain, badutela beste bat, ‘Event’ rol tematikoa (Artiagoitiak ‘gertaera’ deitu diona). Rol tematiko hori agertzen dela erakusten du, besteak beste, lokatiboak edo instrumentalak agertzeak (Fabb 1984). Hori izango litzateke ‘gertaera’ adierazten duen *destruction* eta ‘gertaeraren ondorioa’ adierako *destruction* bereizteko modu bat. Grimshaw-k (1990) dioenez, gertaera-egitura duten izenek, argumentu-egitura heredatu egiten dute, eta, ondorioz, argumentu horiek ase egin behar dira; ‘ondorioa’ adierazten duten izenek, ostera, ez dute argumentu-egitura heredatzen.

Nola jakin, ordea, ‘gertaera’ ala ‘ondorio’ izena dugun aurrean? Grimshaw-k (1990) edo Artiagoitiak (2000), honako irizpideak aipatzen dituzte, besteak beste:

- gertaera izenek ez dute plurala onartzen
- gertaera izenek nekez onartzen dute erakuslea
- gertaera izenak ez dira predikatu gisa agertzen
- gertaera izenek, iraupena adierazten duten modifikatzaileak erraz onartzen dituzte, ondorio izenek ez
- gertaera izenek nekez onartzen dituzte adjektiboak
- gertaera izenek ez dute *bat* zenbatzailea onartzen.

Beraz, hitz elkartuko burua ‘gertaera’ ala ‘ondorio’ izen den argitzen dugun heinean jakin ahal izango dugu egiaz zenbateraino esan dezakegun *eskaintza*, *mindura* edo *itzulpen* moduko izenek argumentu-egitura dutela⁶.

2. ${}_i$ [ADITZOINA + -TZE] ${}_i$ BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiak (1991: 50) dioen bezala, ‘objektu-aditz-ekintza’ erlazioa ageri da gehienetan.

Bestalde, euskarazko *-tze*, ingelesezko *-ing* atzizkiaren parekotzat hartu ohi dugunez, bat etorri dira hizkuntzalariak, ingelesez ‘gertaera’ izenak osatzen dituen atzizkia dela esatean (Williams 1981, Fabb 1984, DiSciullo eta Williams 1987, Sproat 1985, Booij eta van Haften 1988). Horrek esan nahi du aditzaren argumentu-egitura heredatu egingo duela izenak, eta argumentu horiek ase egin beharko direla.

Adibideak⁷:

adar jotze, aditz-jokatze, andra-ikuste, arbola botatze, arbola mozte(n)⁸, ardi biltze(n), gazta egite(n), ardi-jate, ardo edate(n), arpa jotze(n), arrautza egite(n), arta-jalkitze(n), arta-zuritze(n), artourkultze, ate jote, atun-jate, aurpegi-auste, barau hauste, auzo gobernatze(n), bonba-botatze, buru-lantze, diru kontatze(n), diru xahutze, esker-erakuste, eskola-emote, esne jeiste, etxe eroste, gerra irabazte, gezur kondatze(n), gari-ebagite, giza-iltze, arbi-eraite, indar neurtze, lan-uzte, lio-jotze, mahats biltze, malko-isurtze, odol isurtze, oroimen-galtze, gogo-galtze, patata zuritze(n), pipa erretze(n), postura hartze, poxpolo piztutze, txalo jote, soinu-jotze(ra), txerri-hiltze, zur-lantze(n).

Nahiz burua nahiz buru ez den osagaia izan daitezke koordinatuak ere, baina horrek ez du aldatzen ez aditzaren argumentu-egituraz ez buru ez den osagaiak hartzen duen rol-tematikoaz esan duguna:

⁶ Nolanahi ere kontu honek lan luze eta sakonagoa eskatuko luke, artikulu honetan aztertu nahi diren egiturak baino haratago doana.

⁷ Euskaltzaindiaren (1991: 50) lanetik hartuak, bai hauek, eta bai ‘ekintza elkarte-sintetiko’etako guztiak ere.

⁸ Mota honetako elkarte sintetikoak sarri ager daitezke *-n* lokatibo atzizkia hartuaz, *jar-dun*, *aritu* etab.en. osagarri moduan.

abar eta egur eihar karreatze(n), arau-izte edo aldatze, barku-betetze ta ustutze, ditxo eta pertsu moldatze(n), lan, oliba eta amanda biltze...

Adibide hauetan, aditza iragankorra da, ia beti [EG, GAIA] egiturakoa, baita [ESP, GAIA] egiturakoa ere (*zama-pairatze*); *txerri-hiltze* bezalakoak ikusirik ohartzen gara [ARAZLE, GAIA] egiturakoak ere izan daitezkeela, hau da, ondoan erabilera ez-akusatiboa dutenak. Kasuren batean aditza izan daiteke hiru argumentukoa ere (*adar-jotze*, *aurpegi-hauste* edo *esker erakuste*). Nolanahi den, ezkerreko osagaiak, buru ez denak, ‘gaia’ rol tematikoa hartzen du.

Hiru argumentuko aditza duten egiturek merezi dute bereziki aztertzea eta zein testuinguruan erabili diren ikustea. Izan ere, hitz elkartuan argumentu bakarrarentzako lekua egonik, bigarren barne-argumentuak ez du non gauzaturik. Grimshaw-i (1990) jarraituz onartzen badugu *tze*-ren bidez sortutako izenek *E-*, gertaera-argumentua dutela, eta, horrenbestez, izenak aditzaren argumentu-egitura heredatzen duela, bigarren argumentu hori sintaxian isla daitekeela pentsa dezakegu:

“aspaldi andian egin eustan “Zeleta”k aurpegi-auste edo entrevista bat” (S. Onaindia.(1974) *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 177).

“gure huritarkeriaz, gure adar jotzeaz” (M. Zarate (1980): *Bilbo irribarrez*. Galdakao: Bizkargi argitaletxea, 13).

“nik ere parte artu nai dut, bihotz-bihotzez esker-erakuste horretan” (R. Bozas-Urrutia (1976), *Nere herriaren ibillaldiak eta gorabeherak...* Donostia: SGEP; 15).

Hiru adibideak dagokien testuinguruan ikusi orduko ohartzen gara bakoitza modu batekoa dela, eta ez dagoela guztiak eredu bakarrera ekartzetik. Lehen adibidean, oso esanahi berezia du *aurpegi-hauste* izenak, osagaien esanahitik abiatuaz asma ezin daitekeena. *Hautsi*-ren argumentuak, perpausuan daude “nolabait” islatuak, *egin eustan* aditzaren subjektu moduan, *hautsi*-ren kanpo-argumentua, eta isilpean uzten den, baina aditzaren pertsonakomuntaduran “ikusten” den datibo moduan, bigarren barne-argumentua. Nolanahi ere, Selkirk-en (1982) proposamena, “ X_i kategoria lexikoaren subjektu ez diren argumentu guztiak, X_i -en lehen mailako proiektzioaren barruan ase behar dira” ez da inola ere betetzen.

Bigarren adibidean ere ez da betetzen aipatu berri dugun aurreikuspena; hor, hitz elkartutik kanpo, baina *adar-jotze* izenaren proiektzio gorenaren barruan, kanpo-argumentua asetzen da (*gure*). Bigarren barne-argumenturik ez dagoenez, pentsa genezake Artiagoitiak (2000) dioena gertatzen dela hemen ere, aditzaren argumentu-egitura eta kategoria hautapena eta hortik eratorri-

tako izenarena ez datozela bat; aditzaren kasuan nahitaezkoa dena, aukerako bihurtzen dela izenaren kasuan. Kontua da, ordea, Artiagoitiak dioena *E*-argumenturik ez duten izen eratorrietan gertatzen dela; baina *E*-argumentua dutenek, aditzaren argumentu-egitura osorik heredatuko lukete. Hala ere ohartzen gara Mikel Zarateren adibidea bezalakoak guztiz ohikoak direla euskaraz⁹; ez, ordea, *adarra jo* datiborik gabe erabiltzea.

Hirugarren adibidean ere gauza bera gertatzen da, *erakutsi* aditzaren kanpo-argumentua, *nik*, perpauseko aditzaren subjektu moduan islatzen da; eta bigarren barne-argumentua, ‘nori’ erakusten zaion eskerra, ez da inon islatzen, ez izen elkartuaren lehen mailako proiektzioan, ez eta perpausa bere osotasunean harturik ere. Gerta daiteke testuinguru zabalagoak hartuz gero, aurreko perpausen batean aurkitzea ‘nori’ ematen zaizkion eskerrak, edo ‘nori’ jotzen zaion adarra. Baina horrek ez lioke irtenbiderik emango Selkirk-en aurreikuspenak ez betetzeari.

Egia da, bestalde, hiru adibide gutxi direla ondorio sendoak atera ahal izateko. Nolanahi ere, corpus zabalagoaren argitan aurrerago egin daitezkeen ikerketei beti atea zabalik utzirik, puntu hauek aurreratuko genituzke:

- adibideen urritasuna ikusirik, pentsa dezakegu funtsean arrazoia dutela Selkirk-ek edo Lieber-ek esaten dutenean bi barne-argumentu dituen aditzak ezin duela hitz elkartu sintetikorik eratu; agian egokiagoa izango litzateke, debeku zorrotza eman ordez, salbuespenetako atea zabalik uztea. Hizkuntzaz hizkuntza ere ikusi beharko litzateke kontuak nola diren.
- guztiz betetzen da Selkirk-en (1982) lehen aurreikuspena: kanpo-argumentua, edo argumentu gorena ezin dela gauzatu hitz elkartuaren barruan.
- ez du balio, aldiz, bigarren aurreikuspenak, barne-argumentu guztiak lehen mailako proiektzioaren barruan islatu behar dutela dioenak.

Badira, ordea, bestelako adibideak ere, bigarren osagaiaren oinean dagoen aditza bi argumentukoa ala argumentu bakarrekoa den, zalantza sortzen digutenak. Hauen artean, bigarren multzokoak argiagoak direla esango genuke; Euskaltzaindiak (1991: 51) ere hala dio: “beste adibide hauetan, oster, argiago ikusten da mugatzaileak subjektuari dagokion funtzioa jasotzen duela”.

⁹ Badira beste bi adibide *adar-jotze* izena dutenak: “adar jotze lukek orain”, eta “berdin zitekeen adar jotze, denbora pasagari...”. Barne-argumentua da islatzen den bakarra.

diru ugaritze, euskalki nahaste, kolore aldatze, giro-berotze, gizon galtze, jendealdatze, kristau-izate, lan-pillatze, prezio-altxatze, prezio-goratze, senatu berritze.

argi haste(an), argi urratze, argi zabaldute, idazle-ugaltze.

“etengabe aldarrikatzen duen gaitza dugu diru ugaritze hori” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 15).

“euskalki nahastea ere saio tankera horretatik datorkio liburu honi [Olabideren liburuaz ari dela]” (K. Mitxelena (1972): *Mitxelenaren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Etor, 348).

“txikion giro-berotzea gabe” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 36).

“oi nolako sarraskiak! Oi zer gizon galtzeak! (P. Etchamendi, P. Lafitte (1980): *Kantuz*. Donostia: Elkar, 30).

“jendealdatze, presondegia, isun gizeraite” (J. Mirande (1976): *Jon Miranderaren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 234).

“aitak zerbaitek eldu balio bezala, ezpain estutze eta kolore aldatze bat izan zuan da onela zion” (Tx. Garmendia (1983): *Bordaberri'ko gozo-mikatzak*. Tolosa: Auspoa (170. zk), 79).

“naiz elizguizona, naiz bestelacoa izan, galtzen duela cristau-izatea” (1884: *Liberalen dotriña pecatu da*. Barcelona, 140).

“lan-pillatze bat baño ez duzu” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 172).

“prezio-altxatze horren eragile, badirudi, eskariaren gehiegizkoa izan dela” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 24).

“Ameriketako inflazioa eta prezio-goratzea” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 10).

“senatu berritze honekin ordezkarien izendatzean” (R. Arregi (1972): *Herriaren lekuko*. Oñati: Jakin, 116).

“biharamun goizean, argi urratzearekin, ikusten dut aita (J. Etxepare (1980): *Buruxkak*. Donostia: Elkar, 33).

“idazle-ugaltze orreri” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 66).

Testuinguruen argitan ohartzen gara hasieran zalantza sortu diguten aditz asko, bi argumentukoak direla, eta, ohikoa den bezala, izen elkartuko lehen osagaiak ‘gaia’ argumentua hartzen duela:

- [EG, GAIA] edo [ARAZLE, GAIA]: *nabastu*, *berotu*, *aldatu* (‘jendea aldatu dute’ ulertu behar dela dirudi). Horrela har daiteke *berritze* ere (‘senatua berritu dute’); bestela, [GAIA] ez-akusatibotzat hartuko genuke (‘senatua berritu da’).
- [ESP, GAIA], nor-nori motako aditza: *pilatu* (‘lana pilatu zaio’), *aldatu* (‘kolorea aldatu zaio’), *ugaldu* (‘dirua ugaldu zaio’, agian horrela uler daiteke). Sail honetakoa litzateke Azkarateren (1990) lanetik hartutako *odol-jariatze* ere.
- [GAIA], argumentu bakarreko aditz ez-akusatiboak: *ugaldu* (‘langileak ugaldu dira’), *hasi* (‘argia hasten denean’), *zabaldu* (‘argia zabaldu da’), *galdu* (‘gizonak galdu dira’); zalantzazkoa da nola ulertu behar ditugun *prezio-altxatze* eta *prezio-goratzte*, edo ez-akusatibo gisa, edo [ARAZLE, GAIA] gisa. Lehen balioan hartuz gero, hauek ere ez-akusatiboan sailean sartuko genituzke.

Horrelakoak dira Azkarategandik (1990) hartutako beste hauek ere: *elur-jauste*, *gau-erortze*, *iguzki ilkite*, *iguzki-sartze* edo *lur ikaratze*, egiturako honetako elkarreak aski ohikoak direla erakusten dutenak.

- [EG] argumentu bakarrekoak izan arren, ez-ergatiboak diren *olermentirakite* da salbuespen nabarmenena, bakarra den bitartean guztiz marginalizat har dezakeguna. Bestalde, ez-ergatibotasuna, aditz laguntzailearen aukeran oinarritu beharrean, argumentuaren theta-rolen oinarrituz gero, *irakin*-en subjektuari ez genioke ‘egilea’ rola emango, ‘gaia’ edo ‘jasailea’ baino (hots, barne-argumentua izango luke); beraz, ez genuke inolako salbuespenik izango.
- azkenik, guztiz ihartua dago *izate*, beraz, *kristau-izate* ez genuke elkarre sintetikatuz hartuko, baizik bi izenez osaturiko gainerako izen elkartuak bezala.

Datu hauek ikusirik, argi dago subjektu-argumentua hitz elkartuaren barruan ase ezin daitekeelako baieztapena urratzen dela. Kiefer-ek (1992) ere azpimarratu zituen horrelako adibideak hungarieraz, gure *prezio-jaisiera*, *prezio-igoera*-ren balioak. Kiefer-ek (1992: 67), Selkirk-en baieztapena honela birformulatzea proposatu zuen:

“Argumentu subjektua hitz elkartuan ase daiteke, buruaren argumentu bakarra baldin bada”.

Gogoan izan behar da, ordea, aditz ez-ergatiboak¹⁰ ere argumentu bakarrekoak direla; eta ez dirudi **mutil-eskiatze* edo **izar-distiratzte* zilegi direnik. Azken batean, bai bi argumentuko aditzetan, eta bai ez-akusatiboetan, buru ez den osagaiak ‘tema’ edo ‘gaia’ argumentua hartzen duenez (eta bai batzuetan eta bai besteetan, aditzaren proiektzioaren barruan sortuko litzateke argumentu hori), aski litzateke beste hau esatea:

“Hitz elkartuetan ‘gaia’ argumentua aseko du buru ez den osagaiak”.

“Hitz elkartuetan, ‘egile’ argumentua ezingo du ase buru ez den osagaiak”.

Azken batean, bigarren baieztapena, eta Williams-ena (1981) gauza bera dira:

“External arguments cannot be satisfied within compound structure”.

Subjektu den ala ez den alde batera utzirik, barne-argumentuaren aldeko aukera eginez gero, berdin izango litzazuke *orri-irtete* eta *orri-erorte* nola ulertu behar diren (‘orriak erori/irten dira’ ala ‘orriak erori/irten zaizkio [zuhaitzari]’), bietan ‘gaia’ barne-argumentua legokiokeelako ezkerreko osagaiari.

3. \downarrow [ADITZOINA + -ERA] \downarrow BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Hauetan ere nahitaezkoa da *-era* atzizkiaren adiera desberdinak behintzat kontuan hartzea, nahiz azterketa sakonagoa aurreragoko utzi. Funtsean, bi balio bereiz ditzakegu:

- nor-motako aditzei erantsiaz, ‘gertaera’ adierako izenak sortzea, nahiz beti garbi ez egon adiera zein den.

¹⁰ Ez-akusatibo / ez-ergatibo bereizketarako, ikus, besteen artean, Levin B. eta Rappaport Hovav M. (1992): “The lexical semantics of verbs of motion: the perspectives from unaccusativity”, I.M. Roca (ed), *Thematic structure: its role in grammar*. Dordrecht: Foris, 247-269; Levin B. eta Rappaport Hovav M. (1995): *Unaccusativity: at the syntax-lexical semantics interface*. Cambridge, Mass.: MIT Press; Van Valin, R.D. (1990): “Semantic parameters of split intransitivity”, *Language* 66, 221-260; Zaenen, A. (1993): “Unaccusativity in Dutch: integrating syntax and lexical semantics”, J. Pustejovsky (ed), *Semantics and the lexicon*, Dordrecht: Kluwer, 129-161

hasiera, amaiera, igoera, jaitsiera, joanera, etorrera, piztuera, sarrera, irteera, bilera, jarduera, biziera, itxiera.

– aditz-mota zabalagoei erantsiaz, ‘gertaeraren modua’ adierazten duten izenak sortzea (lexikalizazio-maila desberdina dutenak askotan).

janzkera, orrazkera, siniskera, idazkera, erabilera, joskera, jokaera, prestaera; jarrera, egoera, ibilera, izaera (‘modua’ adiera badagoela hauetan esango nuke).

Adibideak aztertuz, honakoak aurkitu ditugu Euskaltzaindiaren (1991) lanean:

arrai-prestaera, bertso-erantzua, hitz joskera, jatordu hasiera, klase-izakera, nobizio-sarrera, odolki-prestaera, sorgin-bilera, ur-sarrera eta XIX mende bukaera.

bakallau, txipiroi ta txitxardin-prestaeretan, Bedayo-ko kamio egite asiera.

Ez da zaila ohartzea, argumentutzat hartzekotan, ezkerreko izena ‘gaia’ dela esateko zalantzarik ez genukeela izango. Nor-motako aditzetan, aditz ez-akusatiboetan, hasieran barne-argumentu izan arren, sintaxian subjektu litzatekeena; nor-nork motakoetan, barne-argumentua.

Zalantzak, beste puntu batean sortzen zaizkigu. Egiaz esan al daiteke ‘modua’ adierarik ez duenean ere, ‘gertaera’ adiera dutela *-era*-rekin sorturiko izenek?

“nobizio-sarrerako paperak letra garbi eta dotorez ditu firmatuak” (I. Goikoetxea Maiza (1983): *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta Bilingüe alavés del siglo XVIII*). Gasteiz: Diputación Foral de Alava . Euskaltzaindia, 177).

“antziñako sorgin-billerak akerraren menpean egin ziran” (Askoren artean (1924): *Itzaldiak (Irugarren saila)*. Donostia, 59).

“esan behar da, Gold Exchange Estándar sistema honek, sorrera eta hasiera, XIX mende bukaeran izan zituela” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 53).

“burnizko ur-sarreraren tapak” (R. Saizarbitoria (1969): *Egunero hasten delako*. Donostia: Lur, 116).

“Bedayo-ko kamio egite asiera garai artantxe izan zan” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo'tar batek Argentina'n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 36).

Horko *sorgin-bilera*-k, ‘sorgin(ak) biltzea’ esan nahi al du? Grimshaw-k (1990) eta Artiagoitiak (2000) aipatutako irizpideen arabera, plural marka hartzeak adieraziko luke ez dela ‘gertaera’ izena (eta, beraz, izenak ez duela aditzaren argumentu-egitura heredatu). *Nobizio-sarrera* elkartean, berriz, buru ez den osagaia, predikatu sintagmari dagokio ‘nobizio sartu’. Beste batzuetan argi dago ezinezkoa dela ‘gertaera’ irakurketa egitea: *burnizko... tapak* ondo asko erakusten du *ur-sarrera* izena ez dela ‘ura sartzea’, baizik ‘ura sartzen den lekua’. Hirugarren sail bat egin dezakegu *mende bukaera* bezalakoekin; hor badirudi errazagoa dela ‘mendea bukatze’ interpretazioa egitea; eta guztiz bitxia izan arren, *kamio egite asiera* ere, ‘kamioa egiten hastea’ izan daiteke, ezkerreko osagaia, *hasi*-ren barne-argumentua izanik.

4. [ADITZOINA + -KETA] BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Adibide-sorta ederra aurkituko dugu egitura honetako izen elkartuak aztertzean (Euskaltzaindia 1991):

adimen-azterketa, aitzakia-asmaketa, ardi-erosketa, arropa-konponketa, arta-zuriketa, azeri-lapurreta, diru-kontaketa, egitura-azterketa, etxe-miaketa, gazta-erosketa, gaztain-bilketa, gezi-jaurtiketa(n), ipui-sariketa, izen-apurketa, jantzi erosketa, jantzi-garbiketa, komentu miaketa, kristau heziketa, lan banaketa, mustur astinketa, sari banaketa.

Aditz iragankorrak dira [EG, GAIA] egiturakoak, eta, ohikoa den bezala, barne-argumentua, ‘gaia’, da ezkerreko osagaiak hartzen duena.

Beste batzuetan ez dago hain argi lehen begiratuan nola sailkatu behar dugun buru den izen eratorriaren oin den aditza, ez-akusatiboa den, ala balio arazlea duena:

esku-aldaketa, etxe-aldaketa, gizarte aldaketa, gizarte-banaketa(n), jende-aldaketa, landare aldaketa, langille-aldaketa, liturji berriketa, ostol-aldaketa.

“harek zituen “plantation” delako jende-aldaketak asmatu eta obratu” (J. Mirande (1976): *Jon Miranderen Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 211).

“esku-aldaketa batean artu nuan jatetxea” (J.-L. Davant (1983): “Udan irakurriak”, *P. Lafitte-ri omenaldia*, Iker-2. Bilbo: Euskaltzaindia, 80).

“etxe-aldaketa ura 1901’garren urte asieran” (J. R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 27).

“gizarte aldaketa edo eta gizarte sozialista bat lortzeko beharrezko den langile mugimenduaren eraketaz” (Elkar-lanean: “5. U.E.U.”, *Zebatz 3* (1978ko urtarrila/otsaila), 29).

“Naparro(a)-mugako landare aldaketa arretzek” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 35).

“tinko edo fijo idukitzen zituela, langille-aldaketan ibilli gabe” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 86).

“ez dakit jakingo dezun liturji berriketa oietarako gauzak gertutzen asiak generala” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 199).

“udaberriko osto-loraketa miragarria an etengabekoa ezagutu izan dute gizaldi guziak” (S. Mitxelena (1951): *Ama-sembleak Arantzazuko kondairan*. Arantzazu: EFA, 74).

Izen elkartu horiek beren testuinguruan ikusi ondoren, esan daiteke behin baino gehiagotan bi argumentuko aditzak ditugula (‘gaia’/‘jasailea’ izanik elkartuko buru ez den osagaiak hartzen duen argumentua). Horrela interpretatuko genituzke *jende-aldaketa* (‘jendea (lekuz) aldatu dute’), *etxe-aldaketa*, *langile-aldaketa* edo *liturji-berriketa*.

Aldatu aditza bi argumentukotzat hartu arren, berezi samarra da *esku-aldaketa*; ‘jatetxea eskuz aldatu da’ moduan ulertuaz, hala ere, barne-argumentua litzateke berriro ere ezkerreko osagaiari dagokiona.

Bi argumentuko egituratik aldentzen dena *ostoloraketa* da, ez-akusatibotzat hartuko genukeena, duen argumentu bakar hori, ‘gaia’ izanik mugatzaileak hartzen duena. Dena den, eratorpenean aztertzekoa da, berez, *-keta* atzizkiaren kategoria-hautapena, aditz ez-akusatiboak onartzen dituen ala ez.

5. [ADITZOINA + -PEN]: BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Atzizki honekin sorturiko izenak ugariak izan arren, urriak dira horrelako izenak buru dituzten hitz elkartuak (beti ere kontuan harturik Euskaltzaindiaren (1991) adibidetegiaz baliatzen garela, eta corpus zabalagoek emaitza joriagoak eman ditzaketela):

Berri-laburpen, diru ugalpen, hats beherapen, maite-aitorpen:

“asteko berri-laburpena” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 67).

“axioma horien arabera, diru ugalpenak zera dakar” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 16).

“maite-aitorpen bat, barru-hustu bat, ordainezko karta-eske bat” (I. Goikoetxea Maiza, (1983): *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta Bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz: Diputación Foral de Alava - Euskaltzaindia, 208).

Hats-beherapen ihartutzat emanda ere, *laburtu* eta *aitortu* bi argumentu-koen ondoan, argumentu bakarreko *ugaldu* ez-akusatiboa dugu. Aurreko egituretan baino indar handiagoz somatzen da hemen *-pen* bera aztertzearen beharra. Hala ere, elkartuko lehen osagaia ‘gaia’ dela esateko arazorik ez dago.

6. [ADITZOINA + -KUNTZA, -KUNDE, -DURA] BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiak (1991) atal bakarrean biltzen ditu hirurak, emankortasunaren aldetik orain artekoak baino askoz urriagoak direlako:

iraultza-nahikunde, abere-sendakintza, erlijio irakaskintza, folklore ikaskuntza, bihotz erredua:

“USA-n ere irakultza-nahikunde ugari agertzen da” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 50).

“erlijio irakaskintzan enplegatzen da soilik” (I. Sarasola (1971): *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Lur, 12).

“folklore-ikaskuntzak antziñako erlijio, oitura eta esamesen berriak azaltzen dizkigu” (Askoren artean (1924): *Itzaldiak* (Irugarren saila). Donostia, 70).

“ordutik iraganxea zukeen gure mirikuak gerla aintzineko bere bihotz-erredua” (J. Etchepare (1980): *Buruxkak*. Donostia: Elkar, 15).

Bestalde, aitortzen da ez dagoela batere argi atzizki hauek duten adiera, nahiago bada atzizki hauen bidez sorturiko izenen adiera, ‘gertaera’ (‘ekintza’) adiera duten ala ez, baina “bilketa zabala eginaz, A-x-kuntza, A-x-kunde eta A-x-dura egiturak ere ekintza-elkarte osatuetan jaso ditugu” (Euskaltzaindia 1991: 53).

Buru den izen eratorriaren balioa albo batera utziaz, ez dago zalantzarik zein rol tematiko hartzen duen buru ez den osagaiak. Aditzak bi argumetukoak dira (*nahi izan* ere aditz konplexutzat hartuaz; eta kontuan izanik morfologikoki behintzat hiru argumentukoa behar lukeen *irakatsi* behin baino gehiagotan erabiltzen dela datiborik gabe), [EG, GAIA] edo [ESP, GAIA] egiturakoak. Eta ezkerreko izena, salbuespenik gabe, aditzaren ‘gaia’ argumentutzat, barne-argumentutzat hartuko genuke.

7. [ADITZOINA + -TZA], BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiaren (1991: 54) hitzek adierazten digute ostera ere egitura hauen inguruan zer zalantza sortzen den: “Aurreko atalean azaldu dugun atzizkiaren ‘ekintza’ adierari buruzko zalantza bera izan dugu hemen ere: *eskaintze* eta *eskaintza* bereizten ditugun heinean behintzat, *-tza* atzizkiak ‘ekintza’ soila baino zerbait gehiago adierazten duela dirudi eta. Hala ere izenak objektu funtzioa betetzen duenez elkarte sintetikoetan leku izango lukete ondokoek”:

odol eskaintza, lanordu-eskaintza, “lan eskaintza”, gizalantza, birjasotze-ekintza.

“lansariaren gorapenak ez duela “lan eskaintza” handituko” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 28).

“lan-ordu eskaintzaz” dihardugunean” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 27).

“odol eskeintza, Altzu’k egina” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 191).

“gizalantzaren bideetarik ibili nahi badugu” (J. Mirande (1976): *Jon Mirandereren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 219).

“Cantabria dragaontzia bir-jasotze-ekintzan bere borondatez jardun nai zuten guztiak langille-batalloietatik aske geldituko zizalra aginduz” (F. Artola “Bordari”, R. Artola (1982): *Aritz beraren adarrrak*. Tolosa: Auspoa (156. zk), 41).

Guztiak ere bi argumentukoak dira, [EG, GAIA] egiturakoak (*ekin* ere *dio* laguntzailea hartu arren, ‘nork-zeri ekin’ argumentuak dituena baita, [EG, GAIA] beraz). Eta ezkerreko izena, zalantzarik gabe, ‘gaia’ dela esango genuke.

8. LABUR BILDUAZ (ONDORIOAK)

Azkaratek (1990) osagaien funtzio sintaktikoa kontuan hartuaz egindako ‘objektu-aditz’ eta ‘subjektu-aditz’ motako izen elkartuak, eta Euskaltzaindiak (1991) ‘ekintza-elkarte sintetiko’ deiturikoak Morfologia Sortzailearen ikuspegitik aztertuz, eta zenbait hizkuntzalarik eginiko baieztapenak euskal datuekin alderatuaz, honela adieraz dezakegu auzia zertan den.

- a) Buru den osagaiari dagokionez, auzi nagusia da zein motatako izena den argitzea, ‘gertaera’ ala ‘emaitza’ adierazten duena, Grimshaw-en (1990) terminologiaz baliatuaz¹¹.
- b) Mota bateko ala besteko izena izan, ‘argumentu-egitura’rik duen ala ez eztabaida daiteke, eta ‘argumentu-egitura’ hori ‘heredatua’ den ala ez.
- c) Aurreko bi puntuetan argi gehiago egiteko, hitz-elkarteen ondoan, nahitaezkoa da izen eratorriak ere aztertzea. Hau da, *-era*, *-keta*, *-pen* edo *-dura* atzizkien bidez sorturiko izenek nolako sintagmak osatzen dituzten. Eginkizun dugun lana.
 - d) ‘Herentzia’rik dagoen ala ez¹² alde batera utzita, buru ez den osagaia, euskararen kasuan ezkerreko izena, nola ulertuko genukeen azter daiteke. Hau dela eta, funtsean hiru baieztapen jaso ditugu:
 - subjektu argumentua edo kanpo-argumentua hitz elkartuaren barruan gauzatzeko debekuari buruzkoa (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987).
 - subjektu ez diren argumentu guztiak (hau da, barne-argumentu guztiak), X_i kategoria lexikoaren lehen mailako islapenaren barruan ase behar dira (Selkirk 1982).
 - buruak barne-argumentu bat baino gehiago hartzen duenean, hierarkian ‘beheren’ dagoena egongo da hitz elkartuaren barruan (Grimshaw 1990).
 - euskal adibideak ikusirik,
 - guztiz betetzen da Grimshaw-en baieztapena, aditzak argumentu bat baino gehiago duenean, ‘beheren’ dagoena, ‘gaia’ baita ezkerreko osagaiak hartzen duena adibe guztietan.

¹¹ Artiagoitiak (2000) ere horixe aukeratu du.

¹² Eta, orobat, buru den izenak paper tematikorik eman dezakeen ala ez, eztabaida teorikotzat hartu eta alde batera utziaz.

• ezin dira salbuespen marginaltzat hartu aditz ez-akusatiboaren gainean eraikitako elkartuak (*idazle-ugaltze, argi-haste, elur-jauste, lur-ikaratze; sorgin-bilera, mende-hasiera, urte-amaiera; osto-loraketa; diru-ugalpen*, etab.¹³). Euskarazko datuak bat datoz beste hizkuntza batzuetan gertatzen denarekin (Kiefer 1992). Honek eraman gaitu Selkirk-en eta Grimshaw-en baieztapenak bildurik, hitz elkartu sintetikoek ezaugarriak modu honetan birformulatzea egokiago litzatekeela proposatzera:

1. ‘gaia’ argumentua aseko du buru ez den osagaiak.
2. ‘egile’ argumentua ezingo da ase hitz elkartuaren barruan.

• ezkerreko izena ‘gaia’ argumentu gisa har daitekeenez, aztertu ditugun egiturak egiazko ‘elkarte sintetikotzat’ hartuko genituzke, Selkirk-en (1982: 23) definizioa geure egiten badugu behintzat:

“I will use the term *verbal compounds* to designate endocentric adjective or noun compounds whose head adjective or noun (respectively) is morphologically complex, having been derived from a verb, and whose nonhead constituent is interpreted as an argument of the head adjective or noun”.

• datu gehiago beharko genituzkeen arren, badira adibide gutxi batzuk, hiru argumentuko aditzetik eratorritako izena buru dutenak: *adar jotze, esker erakuste*. Bigarren argumentua ez da asetzen lehen mailako islapenaren barruan; beraz, Selkirk-en baieztapena ez da betetzen euskaraz. Argumentu hori edo ez da gauzatzen, edo perpauseko aditzeko argumentuarekin bat dato- rrelako, perpausean islatzen da.

• guztiz marginalak dira *olermen-irakite* modukoak, aditz ez-ergatiboa oin dutenak; salbuespentzat (normalizazioaren ikuspegitik ‘gaizki eraturiko’ elkartetzat) hartzekoak.

BIBLIOGRAFIA

- ARTIAGOITIA, X. (2000): *Hatsarreak eta Parametroak lantzen*. Arabako Foru Aldundia.
- AZKARATE, M. (1990): *Hitz Elkartuak Euskaraz*. Euskal Filologia 3z. Donostia: Deustuko unibertsitatea.

¹³ -Tze-rekin osatutako elkarteak askoz ugariago direnez, aditz ez-akusatiboen adibideak ere ugariago dira talde honetan gainerakoetan baino.

- (1995): “Sobre los compuestos de tipo sustantivo + sust/adj deverbal en euskera” P. Goenaga (arg.) *De Gramática Generativa*, “ASJU”ren Gehigarriak, XXXVIII. Gasteiz, Donostia: Euskal Herriko Unibertsitatea Gipuzkoako Foru Aldundia, 39-50.
- AZKUE, R.M. (1923-25): *Morfología Vasca*. (1969, Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca).
- BOOIJ, G. (1988): “The Relation between Inheritance and Argument Linking: Deverbal Nouns in Dutch”, Everaert et al. (arg.) *Morphology and Modularity*. Dordrecht: Foris; 57-73.
- BOOIJ, G. and VAN HATTEN, T. (1988): “On the external syntax of derived words: evidence from Dutch”, G. Booij and Marle van J. (arg), *Yearbook of Morphology 1988*. Dordrecht: Foris; 29-44.
- DISCIULLO, A.M. di eta Williams E. (1987): *On the Definition of Word*. Cambridge MA: MIT Press.
- EUSKALTZAINDIA (1991): *Hitz-Elkarketa/3*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- FABB, N. (1984): *Syntactic Affixation*. Doktore tesia. MIT.
- GRIMSHAW, J. (1990): *Argument structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- HIGGINBOTHAM, J. (1985): “On Semantics”, *Linguistic Inquiry* 16, 547-621.
- HUALDE, J.I. and Ortiz de Urbina J. (arg.) (2003): *A Grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- KIEFER, F. (1992): “Compounding in Hungarian”, *Rivista di Linguística* 4, 1; 61-78.
- LAFITTE, P. (1944): *Grammaire Basque* (NavarroLabourdin Littéraire). (1979, Donostia: Elkar).
- LEVIN, B. Eta Rappaport, M. (1988): “Nonevent -er nominals: a probe into argument structure”, *Linguistics* 26; 1067-1083.
- LIEBER, R. (1983): “Argument-linking and compounds in English”, *Linguistic Inquiry* 14; 251-285.
- SELKIRK, E. (1982): *The Syntax of Words*. Linguistic Inquiry Monographs 7. Cambridge, MA: MIT Press.
- SPENCER, A. (1991): *Morphological Theory*. Blackwell.
- SPROAT, R. (1985): *On Deriving the Lexicon*. Doktore tesia. MIT.
- VARELA, S. (1990b): “Composición nominal y estructura temática”, *Revista Española de Lingüística* 20 (1); 55-81.
- WILLIAMS, E. (1981): «Argument Structure and Morphology” *The Linguistic Review* 1: 81-114.